

tov, obenem pa obdržali proporcionalno delitev mandatov, je bil predlagan (sicer manj znan in uporabljan) način glasovanja, po katerem volivci glasujejo o posameznikih z list kandidatov po volilnih okrajih, vendar pa se njihovi glasovi štejejo kot glasovi za listo v celotni volilni enoti. Pri takem načinu glasovanja naj bi volivec glasoval za posameznega kandidata in s tem tudi za listo kandidatov, kar omogoča proporcionalno delitev mandatov. Uspeh politične stranke in njenega kandidata je pri takem načinu medsebojno neločljivo povezan – uspeh stranke je odvisen od tega, koliko glasov dobijo njeni kandidati, uspeh kandidata pa je odvisen od uspeha liste, na kateri je nastopil kot kandidat. Kandidat lahko dobi poslanski mandat samo, če ga je dobila njegova stranka, toda poslanski mandat dobijo tisti kandidati, ki so dobili največjo podporo na volitvah. To tudi pomeni, da stranka ne more zagotoviti izvolitve posameznim svojim kandidatom, temveč o tem odločajo sami volivci.

Spočetka je kazalo, da utegne taka rešitev zadovoljiti tako zagovornike proporcionalnega kot tudi zastopnike kombiniranega volilnega sistema. Ob tem pa se je tudi pokazalo, da je tak način glasovanja zahtevnejši za politične stranke kot pa običajni sistem glasovanja po listah, kar še posebej velja za manjše politične stranke. Zaradi tega je pri usklajevanju med strankami znova in znova prihajalo do večjega ali manjšega odpora proti tej ideji in zahtevam po uvedbi glasovanja po listah. Na drugi strani pa so politične stranke, ki so se na začetku ogrevale za kombiniranje proporcionalnega in večinskega sistema, ponovno oživile to idejo in zahtevale celo referendum o tem vprašanju. Izkazalo se je torej, da je usklajevanje stališč med strankami o tako občutljivem vprašanju zelo zahtevno in rezultati krhki, kajti očitno je skrb za lastne interese pri strankah tako močna, da pogosto ne omogoča uveljavitev širšega družbenega interesa, kar v tem trenutku pravočasna izvedba volitev v novi slovenski parlament prav gotovo je. Ne glede na to kakšen volilni sistem bo sprejet, bi vendarle kazalo upoštevati temeljne zahteve sodobnih volilnih sistemov, o katerih je bil govor. Čeprav (ali pa ravno zato) je večstrankarsko politično življenje še nekaj zelo novega, bi bilo treba upoštevati ne samo zahteve političnih strank po proporcionalni zastopanosti v parlamentu, temveč tudi zahteve, da morejo imeti volivci dejansko možnost odločati tudi o osebah, ne samo o političnih strankah. Izkušnje s sedanjim parlamentom pa očitno govori-jo za to, da je treba ob tem misliti tudi na učinkovitost delovanja parlamenta.

DANICA FINK HAFNER*

Ali je z reformo volilnega sistema mogoče preoblikovati strankarsko areno?

1. Zakaj regulacija strankarske arene?

Slovenski politični sistem je še vedno v tranziciji. Imeli smo sicer svobodne volitve (1990), institucije starega političnega sistema so se notranje pluralizirale in

* Dr. Danica Fink Hafner, docent na FDV.

sprejeta je bila nova ustava (december 1991). Da bi bil prehod v pluralen politični sistem dokončan, pa je treba vzpostaviti politični sistem v skladu z novo ustavo. Temeljni pogoj te faze je izvedba novih volitev. Šele po vzpostavitvi novega ustavnega reda bomo lahko govorili o procesu konsolidacije novega demokratičnega sistema.¹

Eden od ključnih problemov tranzicije je oblikovanje in konsolidacija strankarske arene. Po zgodovinskih izkušnjah se zdi izredno pomembno vprašanje regulacije fenomena množičnega izbruha novih strank oziroma vprašanje zagotavljanja stabilnosti demokracije v kontekstu fragmentirane strankarske arene. Eden od prevladujočih načinov razmišljanja o tem, kako vplivati na oblikovanje optimalnega strankarskega sistema in optimalne strukture strankarske arene, je razmišljanje o njeni regulaciji z učinkovanjem volilnega sistema. Toda – ali volilni sistem oziroma volilna reforma sploh proizvaja učinke v strankarskem sistemu? Ali je s spremembo volilnega sistema mogoče modificirati strankarski sistem?

2. Kompleksnost determinant strankarske arene

V osemdesetih letih se je poenostavljeno razmišljanje o volilnem sistemu kot determinanti oblikovanja strankarske arene pričelo umikati relativiziranemu pojmovanju tega razmerja. Lahko bi rekli, da danes med družboslovci prevladuje prepričanje, da so različne strankarske arene dinamične in soodvisne. Lahko jih razumemo kot omrežje »relevantnih« okolij (environments) (Panebianco A., 1988: 207). Formirajo se v povezavi vsaj še z učinki različne stopnje nadzora strankarske nad volilno areno ter s soodvisnostjo med volilno in parlamentarno areno (Panebianco A., 1988: 208). Značilna povezanost z volilno areno se kaže v naslednji situaciji: če je volilna arena »turbulentna«, nestabilna, če je fluidnost volilne podpore velika, nepredvidljiva, potem vladajoča koalicija oziroma stranka težko obdrži nadzor nad okoljem in lahko povzroči resne notranje napetosti. Po eni strani so torej organizacije prisiljene prilagajati se okolju, da bi preživele. Po drugi strani pa tudi stranke, če so močne institucije, lahko do določene mere nadzorujejo to nestabilnost in jo s tem omejijo. In nasprotno – na volilno areno vplivajo druge strankarske arene. Nanjo vplivajo tudi premiki v fiziognomiji interesnih skupin, državni birokraciji ipd. Soodvisnost volilne in parlamentarne arene je najbolj očitna v dejstvu, da je število sedežev v parlamentu dodeljeno določeni stranki, vselej soodvisno od pridobljenega števila volilnih glasov – ne glede na razlike v volilnih sistemih (pa naj ti imajo podprezentirajoče ali nadprezentirajoče učinke).

Oblikovanje strankarske arene na Slovenskem na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta je bilo pomembno opredeljeno z rezultati desetletne politične pluralizacije. Volilni sistem, ki je bil sprejet za organizacijo prvih svobodnih volitev, je bil oblikovan tako, da se je politični pluralizem v veliki meri izrazil tudi v načinu volitev in v volilnih rezultatih. Aktualne spremembe v strankarski areni na Slovenskem so sad notranjih napetosti znotraj strank in sprememb okolja. Pri tem pa ne smemo zanemariti še drugih pomembnih dejavnikov, kot so npr.: struktura moči, politična kultura, notranja struktura in stopnja enovitosti političnih

¹ V analizi se opiramo na Linzovo definicijo tranzicije v ožjem smislu (Linz J., 1990: 157, 158).

strank itd. Volilna arena, ki postaja aktualna v novem predvolilnem obdobju, je torej le eden od pomembnih dejavnikov nadaljnje transformacije strankarske arene. Zanimiva je torej le ob upoštevanju širšega konteksta tranzicije.

3. Minimalna reguliranost strankarske arene v Sloveniji v inicialni fazi oblikovanja strankarske arene

Lahko bi rekli, da v obdobju 1989/90 spremembe v strankarski areni niso bile upravljane na podlagi politike racionalne regulacije, oprte na celostni pogled na problematiko tranzicije na Slovenskem, temveč predvsem na podlagi pragmatične politike prehoda realnega političnega pluralizma, delujočega v civilno družbeni sferi, v bogat strankarski pluralizem v sferi institucionalizirane politike. Tako je bila po začetnem obdobju zavzemanja starih družbenopolitičnih organizacij za večinski sistem kot neproblematična sprejeta zahteva vseh »alternativnih« organizacij po proporcionalnem sistemu za volitve v edino izvorno politično-reprezentančno ustanovo na nacionalni ravni – družbenopolitični zbor. Tudi volilni prag je bil postavljen zelo nizko, in sicer 2,5%.² Dalje, tudi strankarska zakonodaja, sprejeta pred prvimi svobodnimi volitvami, je z nekaterimi določili spodbujala fragmentacijo strankarske arene. Tako je npr. po zakonu o političnem združevanju (sprejet je bil hkrati z volilnim zakonom) stranko lahko ustanovilo že 20 polnoletnih državljanov s stalnim bivališčem na ozemlju Slovenije, republiško državljanstvo ni bilo nujno, stranka se je morala registrirati pri pristojnem upravnem organu v občini, kjer je bil sedež stranke.³ Fragmentacije novonastajajoče strankarske arene sicer ni bilo mogoče ustaviti, lahko pa bi jo nekoliko omejili z omenjenimi regulacijskimi ukrepi (predvsem z višjim volilnim pragom, s »strožjo« varianto proporcionalnega sistema, z ostrejšimi temeljnimi pogoji za ustanovitev novih strank).

4. Aktualni problemi oblikovanja strankarske arene kot dejavnika (ne)stabilnosti političnega sistema

S stališča problematike (ne)uspešnosti aktualnega procesa tranzicije na Slovenskem se zdijo še prav posebno pomembni naslednji kazalci, ki opozarjajo na potenciale obstoječe strankarske arene, ki (lahko) ogrožajo ali celo ogrozijo uspešno dokončanje tega procesa kot tudi začetek procesa utrditve mlade demokracije: izjemna številčnost političnih strank oziroma fragmentiranost strankarske arene (po prvih volitvah le štiri od vseh tekmujočih strank oziroma list⁴ niso prišle v parlament, v začetku aprila 1992 je bilo registriranih že več kot 85 političnih zdru-

² V drugih vzhodnoevropskih deželah je bil volilni prag večinoma precej višji. Tako je npr. na Madžarskem znašal 4% (povzročil je reduciranje parlamentarnih strank s potencialnih 19 na 7 dejansko zastopanih v parlamentu); na Češkem 5% (v nacionalni parlament so tako lahko vstopile le 4 od 16 strank oziroma list); na Slovaškem je znašal 3% (od 17 subjektov, ki so tekmovali za sedeže v nacionalnem parlamentu, jih je 7 dejansko dobilo sedeže); zaradi 5% praga na zvezni ravni pa je od 22 tekmujočih subjektov prišlo v zvezni parlament le 8; na Poljskem je bil ta prag kar 10% (povzročil je redukcijo strank v parlamentu od potencialnih 68 na 7. (Viri: Szajkowski B., 1991: 53–92, 129–167, 175–217 ter Batt J., 1991: 54–55, 119–129).

³ V Črni gori je bil ta prag 50, v Bosni in Hercegovini 30, v Srbiji pa 100 (Szajkowski B., ed. 1991: 303).

⁴ Krivic M., 1990: 24.

ženj);⁵ razdrobljenost volilnega telesa; krepitev partitokracije;⁶ neregularnost razmerij med notranjo in zunanjo strankarsko demokracijo (npr. splošna določila glede demokratičnega postopka izbora strankarskih kandidatov za volitve) ter težnje uveljavljati pravila, ki bi favorizirala posebne interese strankarskih elit oziroma onemogočila sprejetje takih pravil, ki bi ogrožala tovrstne interese; problematika nestabilnosti koalicijske vlade in vetoističnega obnašanja opozicije.

V nadaljevanju se bomo posvetili predvsem vprašanju, ali je mogoče oziroma kako bi bilo mogoče optimalizirati obseg in strukturo strankarske arene, da bi ta čim manj ogrožala ali da bi celo spodbujala uspešno tranzicijo ter nato utrditev novega demokratičnega sistema na Slovenskem.

5. Kaj je mogoče spreminjati z volilno reformo?

V volilnih reformah je mogoče manipulirati z različnimi elementi, še najbolj pa z volilno formulo, z določanjem volilnega praga in velikostjo volilne enote.⁷ Za analizo možnega učinkovanja različnih in različnih volilne reforme na slovenske razmere so zaradi dosedanjega volilnega sistema pomembni predvsem rezultati tistih raziskav, ki govorijo o učinkih proporcionalnega sistema oziroma o reformah v okviru tovrstnega sistema. Raziskovalni rezultati potrjujejo nekatere povezave med volilnim sistemom in oblikovanjem strankarske arene, vendar ta ni ključni in še manj odločilni dejavnik oblikovanja strankarske arene. V slovenskem primeru kaže upoštevati te ugotovitve v povezavi s specifičnostmi procesa tranzicije, ki je potekal oziroma poteka s stopnjevanjem inkluzivnosti sistema in prilagoditve starega sistema procesom pluralizacije v slovenski družbi v osemdesetih letih. Ti so sledili težnji k širini in pravičnosti reprezentacije in imeli za posledico nastajanje velikega števila strank. Ta realnost v kontekstu proporcionalnega sistema pomeni mnoge prednosti, a tudi nevarnosti. Družboslovci poudarjajo predvsem naslednje prednosti proporcionalnega sistema pred večinskim: široko in pravično reprezentacijo; možnosti vstopa manjših strank v parlament; večjo stopnjo ideološke razpršenosti; (ne)homogenost vlade kot mesta, kjer se že izmenjavajo različna mnenja; večjo stopnjo responzivnosti vlade; krepitev pripravljenosti za sklepanje kompromisov in sprejemanje konsenzualnega političnega stila; večjo stopnjo odgovornosti vlade volivcem ter s tem povezano legitimnost vlade in ne nazadnje – večjo zmožljivost ohranjanja reda (zmanjševanje verjetnosti za večje politične proteste). Po drugi strani proporcionalni sistem vsebuje tudi mnoge slabosti oziroma nevarnosti, kot je npr. nestabilnost vlad, pojavljanje ideološko ekstremnih strank ipd.⁸ Nedvomne so tudi prednosti večinskega sistema. Družboslovci trdijo, da obstaja večja verjetnost za nastanek enostrankarske vlade v večinskem (pravilo relativne večine) kot pa v sorazmernem sistemu (Blais A., 1991: 85–86). Takšna vlada omogoča stabilnost, ki povratno krepi politično stabilnost, kohezijo vlade, s tem pa tudi

⁵ Celotno število ne pomeni števila političnih strank, saj uradni register zajema vsa t. i. politična združenja (tu so torej registrirana tudi nekatera družbena gibanja in druge interesne skupine s političnimi interesi). Natančneje o procesu nastajanja političnih strank na Slovenskem S. Kranjc, 1992.

⁶ V Sloveniji je bilo ob volitvah 1990 kar 61 od 78 mandatov za DPZ republiške skupščine razdeljenih naknadno – na podlagi ostankov glasov v volilnih enotah (Krivic M., 1990: 22).

⁷ Več o tem Shugart M. S., 1992: 209, 210.

⁸ O prednostih in slabostih proporcionalnega sistema glej Blais A. 1991: 88, 89, 91. Podrobneje o težavah preživetja pluralnega institucionalnega sistema (=polity«) v kontekstu polariziranega pluralizma pa Sartori G., 1976: 131–145.

čvrsto vodstvo in jasne volilne rezultate, ki omogočajo večjo odgovornost volivcem (Blais A., 1991: 88) ipd.

Za Slovenijo se zdi danes še posebej pomembna ugotovitev raziskovalcev, da je proporcionalni sistem oziroma velika fragmentiranost strankarske arene po eni strani lahko tvegana za mlade demokracije, po drugi strani pa dejavnik zmanjševanja verjetnosti velikih političnih neredov (Blais A., 1991: 91). V Sloveniji bi zato najbrž kazalo razmišljati o tem, kako zmanjšati tveganost uporabe specifičnih variant proporcionalnega sistema – tudi s spreminjanjem volilne zakonodaje. Kakšne reforme pa so v tako pluraliziranem kontekstu sploh možne?

Empirične raziskave so pokazale, da volilne reforme v proporcionalnih sistemih same po sebi pravzaprav zelo malo učinkujejo na efektivno število strank (Shugart M. S., 1992: 222). Po nekaterih raziskovalnih ugotovitvah je mogoče npr. nekoliko spodbuditi koalicijsko obnašanje, pozitivno sankcionirati defragmentalizacijo strankarske arene, vplivati na notranjo kohezivnost strank ipd. Toda pri uporabi konkretnih modelov je treba upoštevati izkušnje drugod in posebej na Hrvaškem, ki nas opozarjajo, da volilnih sistemov ni mogoče enostavno prenašati iz okolja v okolje oziroma da enaki sistemi ne funkcionirajo enako v različnih državah niti v isti državi v različnih družbenih in političnih kontekstih (Kasapović, 1991: 59, 67, 80; Panebianco A., 1988: 203, Charlton R., 1986: 81).

6. Ali oziroma koliko lahko volilna reforma vpliva na evolucijo strankarske arene v Sloveniji?

Zdi se realno razmišljati predvsem o delnem zmanjšanju števila strank, in sicer z reformo v proporcionalnem sistemu z vnašanjem strožjih pravil (z zviševanjem volilnega praga, s spodbujanjem sklepanja koalicij oziroma združevanja manjših strank). V tem kontekstu bi kazalo razmišljati tudi o spremembi strankarske zakonodaje. Kako je mogoče doseči takšne spremembe in ali so pogoji zanje v Sloveniji izpolnjeni?

Kot kažejo raziskave, do premikov k močnejšim (*«stronger»*)⁹ variantam proporcionalnih volilnih sistemov praviloma prihaja takrat, ko frakcionalizacija strankarskega sistema že tako ali tako pričinja upadati (Shugart M. S., 1992: 220). In obratno, uvedba šibkejših (*«feebler»*) pravil nastopa v okoliščinah, ko število strank že narašča (Shugart M. S., 1992: 209). Glede na to da se proces nastajanja popolnoma novih strank v Sloveniji precej upočasnjuje in da se že v procesu pripravljanja nove volilne zakonodaje oblikujejo zametki novih strankarskih koalicij, se zdi, da je ustavljanje nadaljnje fragmentacije strankarske arene verjeten. To glede na raziskave podobnih procesov drugod v svetu govori v prid verjetnosti, da bodo strožja pravila volilnega sistema sprejeta.

Po drugi strani dejstvo, da se strankarski sistemi bolj prilagajajo strožjim pravilom kot pa milejšim pravilom, kaže, da se obstoječe stranke težje upirajo sili strožjih pravil. Strožja pravila izključujejo nekatere stranke iz parlamenta in že po kratki seriji volitev je pričakovati, da mnogi volivci in elite opustijo te stranke,

⁹ Po Sartorijevem merilu je mogoče različne variante proporcionalnega sistema uvrstiti po kontinuumu od »močnejših« (*«stronger»*) do »šibkejših« (*«feebler»*). Če volilni sistem vsebuje več elementov, oblikovanih za to, da bi povzročili disproporcionalnost in konverzijo volilnih glasov v sedeže, je »močnejši«. »Močnejši« sistem bi bil torej tisti, ki inkorporira nove disproporcionalne elemente. »Šibkejši« proporcionalni sistem pa bi bil tisti reformiran sistem, ki inkorporira nove ali spremenjene elemente, ki favorizirajo bolj proporcionalno alokacijo sedežev v parlamentu. (Podrobneje o tem Shugart M. S., 1992: 208).

izložene z restriktivnejšim volilnim sistemom. Po drugi strani pa učinek milejših pravil ni tako hiter (nastanek novih strank) – saj lahko nastopijo ob pomanjkanju novih tematik, ki bi mobilizirale nove stranke, obstoječe tematike pa so lahko dobro reprezentirane že z obstoječimi strankami (Shugart M. S., 1992: 219, 220). Čeprav imajo lahko spremembe v volilnih pravilih v proporcionalnem sistemu precej dramatične učinke ob prvi uporabi, pa se strankarski vodje in volivci sčasoma lahko novim razmeram spet prilagodijo. Večje spremembe sistema torej z večjo gotovostjo proizvajajo dolgoročneje spremembe v strankarskem sistemu (Shugart M. S., 1992: 220). In vendar so take spremembe zelo redke, saj stranke, ki bi bile prizadete z drastično reformo, v tem primeru uporabijo vsa mogoča veta, ki so jim na razpolago, da bi preprečile uvedbo takšne reforme. Glede na dosedanje politične razprave o volilnem sistemu v Sloveniji lahko rečemo, da so verjetne le delne spremembe v smeri večanja ostrine pravil (zviševanje volilnega praga, zmanjševanje volilnih enot itd.). Dosedanje politično dogajanje na Slovenskem potrjuje tezo, da je ključni vzvod na strani strankarskega in ne volilnega sistema.¹⁰

7. Pričakovane spremembe volilne zakonodaje v Sloveniji

Razmišljanja o pričakovanih spremembah v volilnem sistemu v Sloveniji lahko torej po našem mnenju opremo na naslednje premise:

– Volilni sistemi v resnici niso niti vzrok niti posledica, temveč oboje (Harrop M., Miller W. L., 1987: 71)

– Volilni sistem se oblikuje na temelju konsenzusa. Zato bo težko prilagoditi volilni sistem strožjim pravilom, ki bi spodkopala konsenzus med najmočnejšimi strankami, na katerih je sistem zasnovan. Razen v izjemnih primerih (ko gre npr. za diktaturo ali tujo okupacijo) je volilni sistem produkt pogajanja med obstoječimi strankami (Shugart M. S., 1992: 207).

– Volilni sistem ima pravzaprav zelo malo učinka na efektivno število strank (Shugart M. S., 1992: 222). Verjetna pa je stabilizacija delno omejene, a še vedno fragmentirane strankarske arene z vsemi prednostmi in slabostmi.

– Volilne reforme moramo gledati v konkretnem političnem kontekstu (Shugart M. S., 1992: 217).

– V Sloveniji je pričakovati korekcijo volilnega sistema in posredno tudi delno spremembo strankarske arene, in sicer zaradi naslednjih razlogov: zaradi pritiska kritičnega javnega mnenja na oblikovalce nove volilne zakonodaje, ki delujejo kot akterji blokad v delu skupščine in »vetoistične« politične kulture oziroma partitokratske politike; zaradi kazalcev ustavljanja procesa hitrega naraščanja (pravega »booma«) političnih strank na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta (umirjanja širjenja strankarske arene); zaradi potrebe po vzpostavitvi novega ekvilibriuma med strankami in družbenimi skupinami, povezanimi z njimi, v spremenjenih družbenih in političnih okoliščinah – dve leti po prvih pluralističnih volitvah; zaradi zametkov krepitve odgovornosti voditeljev, ki se vsaj posamično začenjajo zavdati pomena dokončanja procesa tranzicije in problematičnosti vztrajanja pri premodernosti oziroma protimodernosti egoističnega (partitokratskega) gledanja na volilno reformo ter na sprejemanje zakonodaje, ključne za tranzicijo na ekonomskem področju (gre zlasti za spremembe na področju lastnine, denacionalizacije,

¹⁰ »Strankarski sistem in ne volilni sistem je tisti, ki res šteje« (Blondel J., 1990: 188).

na različnih drugih področjih izgrajevanja novega ekonomskega sistema);¹¹ in ne nazadnje zaradi pritiska »od zunaj« (pogojevanje integracije v Evropo z vzpostavitvijo stabilnega demokratičnega sistema).

Reforma volilnega sistema je torej verjetna – toda le v obliki manjših korekcij do zdaj veljavnega proporcionalnega sistema. Strankarska arena je producent te reforme, po drugi strani pa bo tudi njen rezultat. Pričakovati je, da se bo deloma zmanjšala, vendar bo ostala še vedno fragmentirana. Če bo fragmentiranost politične arene še naprej spremljal pojav večanja ideološke distance, neizgrajenost »internega sistema vzajemne varnosti« (Dahl, 1971: 47) oziroma pomanjkanje vzajemnih garancij varnosti in korektnega obnašanja med političnimi strankami ter vetoistično obnašanje, bo strankarska arena (p)ostala vsaj potencialen, če ne aktiven dejavnik kriz pri izteku tranzicije v proces konsolidacije parlamentarne demokracije na Slovenskem.

Oddano v tisk 5. 7. 1992

Literatura:

- Blais A. (1991), *Rasprava o izbornim sustavima, Politička misao*, Vol. XXVIII, No. 3, p. 84–107
- Blondel J. (1990), *Comparative Government*, Philip Allan, New York–London–Toronto–Tokyo–Singapore
- Charlton R. (1988), *Comparative Government*, Longman Inc., New York
- Dahl R. (1971), *Poliarchy: Participation and Opposition*, New Haven and London, Yale University Press
- Harrop M., Miller W. L. (1991), *Elections and Voters. A Comparative Introduction*, Macmillan, Houndmills–Basingstoke–Hampshire–London
- Jordan A. G., Richardson J. J. (1987), *British Politics and the Policy Process*, Unwin Hyman, Boston–Sydney–Wellington
- Kasapović M. (1991), *Politički učinci hrvatskog izbornog sustava, Politička misao*, Vol. XXVIII, No. 3, p. 59–83
- Kranjc S. (1992), *Politične stranke (združenja) na Slovenskem (proces nastajanja), raziskovalno gradivo, Center za politološke raziskave, RI FDV 1992*
- Krivic M. (1990), *Izbori u Sloveniji 1990, Politička misao*, Vol. 27, No. 2, pp. 11–28
- Laakso M., Rein T. (1979), *Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe, Comparative Political Studies*, Vol. 12, pp. 3–27
- Lijphart A. (1990), *The Political Consequences of Electoral Laws, 1945–85, American Political Science Review*, Vol. 84, No. 2, pp. 481–96
- Laver M., Schofield N. (1990), *Multiparty Government*, Oxford University Press
- Linz J. (1990), *Transitions to Democracy, The Washington Quarterly*, Vol. 13, No. 3, pp. 143–164
- Panbianco A. (1988), *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge University Press (English translation), Billing and Sons Ltd., Worcester
- Sartori G. (1976), *Parties and Party Systems. A Framework, for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–Melburne
- Szajkowski B., ed. (1991), *New Political Parties of Eastern Europe and the Soviet Union*, Longman, UK
- Shugart M. S. (1992), *Electoral Reform in Systems of Proportional Representation, European Journal of Political Research*, Vol. 21, No. 3, pp. 207–224

¹¹ O pomenu odgovornosti voditeljev v procesu prehajanja iz monističnega v pluralen demokratični sistem glej npr. Linz, 1990: 161 ter Ardito-Barletta, 1990: 175.